

Is het Sint Anthoniusgasthuis het
oudste klooster van Amsterdam?

Als de oudste kloosters van Amsterdam gelden nog altijd het Karthuizerklooster (1392) en het Regulierenklooster (1395) voor mannenkloosters en het Oude Nonnenklooster (1386) en het Begijnenhof (rond 1400) voor de vrouweninstellingen. Dat dit niet juist is komt door het speciale karakter van het werkelijk eerste klooster, het Sint Anthoniusgasthuis. De stichtingsdatum moet vóór 1387 liggen; in dat jaar wordt het gasthuis namelijk voor 't eerst genoemd. De literatuur over middeleeuws Amsterdam suggereert dat de naam afkomstig is van het Sint Anthoniusgilde der snijders, droogscheerders en lakenkooplieden, die dan het gasthuis bemand zouden hebben. Maar als dit nu eens een der honderden Anthoniusgasthuizen die Europa telde is geweest? Gasthuizen van de hospitaalorde der Antonieten vestigden zich vanaf de twaalfde eeuw vanuit de oost-franse Dauphiné in geheel Europa en in Nederland bijvoorbeeld in Maastricht in 1209, in Den Bosch in 1361 en nog vele andere in de loop der tijd.

De patroonheilige

Sint Anthonius werd in 251 geboren in een Koptisch dorp aan de Nijl in Egypte. Hij werd op z'n achttiende kluizenaar en leidde een ascetisch leven in een ruïne in de woestijn. Na zijn dood in 356, jawel: 105 jaar oud, stichtten navolgers de eerste kloosterorde van de christelijke wereld, de Antonieten. Als onderscheidingsteken droegen de monniken een zogenaamd Taukruis – een hoofdletter T – op de pij en een staf met hetzelfde taukruis. De belangrijkste verering richt zich op de verzoeking waaraan de heilige blootgesteld werd door de demonen, vele malen onderwerp voor kunstenaars, bijvoorbeeld Matthias Grünewald in zijn Isenheimer altaar. Daarna waren ook de wonderbare heling van besmettelijke ziekten reden voor verering. Zijn gebeente werd in 561 als relieken overgebracht naar Alexandrië en later naar de Hagia Sophia in Constantinopel.

De hospitaalorde

Rond 1070 heeft een kruisridder, Jocelyn of Geilin, de relieken van Sint Anthonius in Constantinopel 'veilig gesteld' voor de oprukkende Saracenen en overgebracht naar La Motte, Saint-Didier in

Frankrijk dat aan een der pelgrimswegen naar Santiago de Compostella lag. Het plaatsje werd weldra zelf een pelgrims-oord en ging *Saint-Antoine-en-Viennois* heten. Opnieuw vonden wonderbaarlijke genezingen plaats door toedoen van het gebeente van de heilige Anthonius en de orde die zich hier omheen ontwikkelde werd in 1095 door de paus erkend als *Ordre des Hospitaliers de Saint-Antoine*. De orde rekruteerde monniken bij voorkeur uit adellijke families, nam een regel aan die verwant was aan die van de diverse ridderorden en breidde zich vanuit Frankrijk uit over heel Europa met op zijn hoogtepunt 369 kloosterhospitalen. Per definitie was het hospitaal een onmisbaar element in het klooster, ook al probeerden ingetreden rijkeluijszontjes dat nog wel eens tot bijzaak te maken.

Middeleeuwse ziekten

Drie ernstige ziekten teisterden Europa in die eeuwen: pest, lepra en moederkorenvergiftiging (ergotisme). Dit werd het werkgebied van de hospitaalorde, waarbij pest in de 12^e eeuw nog niet zo'n rol speelde als later in de 14^e-16^e eeuw. Lepra en ergotisme zijn ziekten die in de oudheid al bekend waren, gezien de vele vermeldingen in

bijvoorbeeld de bijbel. Heel lang waren de oorzaken van ergotisme onbekend, maar uit omschrijving van het ziektebeeld weten we nu dat het zich daarbij om de bewuste vergiftiging handelt. De symptomen waren stremmingen van de bloedcirculatie, wat hevige pijnen veroorzaakte. In het volgende stadium verschenen dan paarse vlekken op de huid en vervolgens gangreen, waardoor ledematen afvielen en meestal de dood volgde. Een tweede symptoom dat bij de aandoening hoorde kwam voort uit de hallucinerende werking van het gif, die tot razernij en epileptische aanvallen kon leiden. Ergotisme was een aandoening die veroorzaakt werd door een eenzijdig dieet met veel rogge, waardoor het ook wel de ‘armeluisziekte’ genoemd werd. Alleen van rogge werd men niet ziek; de rogge moest eerst zelf aangetast zijn door een schimmel en dan toch genuttigd worden. Die schimmel, zwam of paddestoel zo u wilt, kennen we als ‘moederkoren’ en die aantasting kan in principe vandaag nog onder vochtige omstandigheden in de nazomer vlak voor de oogst voorkomen. De kracht van de orde der Antonieten lag in een – waarschijnlijk toevallig gevonden – remedie die zelfs tot genezing kon leiden, namelijk een roggevrij dieet, het drinken van wijn en veel lichaamsbeweging. Ofwel, geen verdere vergiftiging met slecht rogge, bloedvatverwijding door de wijn en een betere bloedcirculatie door beweging. Als symptoombestrijding werd de aangetaste huid met Anthoniusbalsem behandeld, waarin vele soorten van

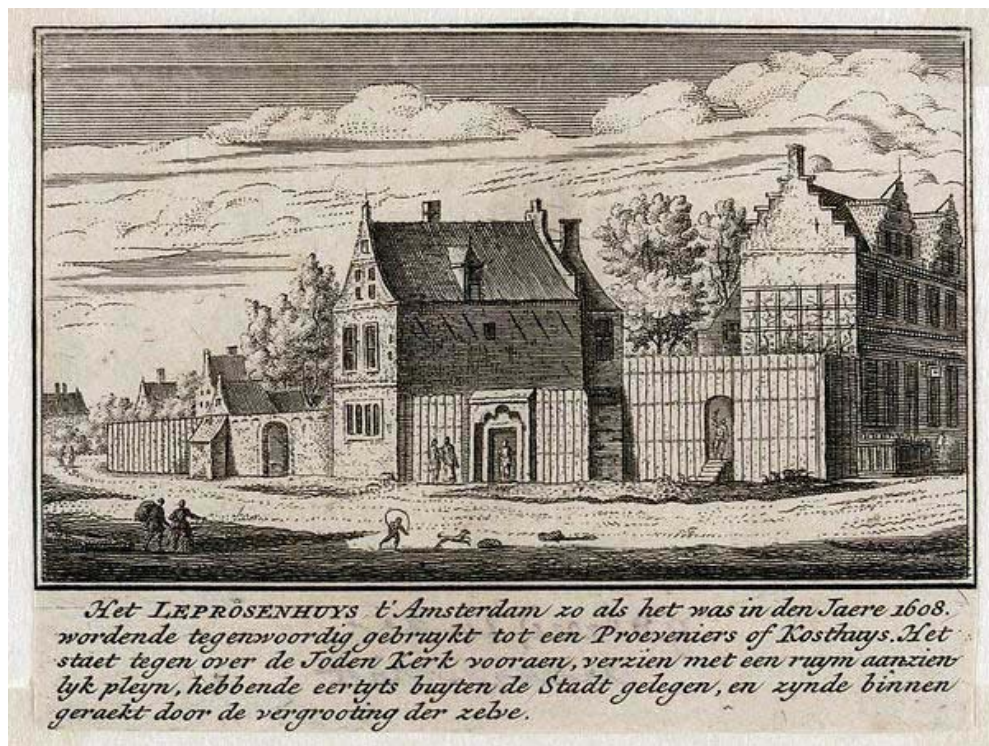

kruiden waren verwerkt plus dierlijke producten als varkensvet. Dat houdt meteen de activiteiten van de kloosterlingen buiten het hospitaal in: kruidentuin en de spreekwoordelijke varkenshouderij. Anthonius en varkens gaan immers altijd samen.

Door de uiterlijke verschijnselen werd de ziekte met vele namen aangeduid, zoals *kriebelziekte* naar het beginstadium ervan, *St. Antoniesvuur* naar de koolzwarte ledematen in het gangreen-stadium (afb. links) of *hels vuur* naar de combinatie met wat als demonische bezetenheid gezien werd (afb. rechts). Zoals gezegd werd de oorzaak van ergotisme niet onderkend en op één hoop geveegd met lepra. Geheel onterecht omdat ergotisme, in tegenstelling tot lepra, niet besmettelijk is. Omdat lokaal een hele oogst aangetast raakte nam de ziekte een epidemische vorm aan, wat tot het misverstand van besmettelijkheid leidde. Dat beide soort patiënten, aangevuld met syfilislijders, gezamenlijk bij de Antonieten terecht kwamen dankten ze aan de globale overeenkomst in symptomen en behandelingswijze.

Sint Anthoniusgasthuis

Op het moment dat de orde ook in Amsterdam een filiaal opende was hij al op zijn retour. Mogelijk houdt dat verband met de algehele tegenzin die het Vaticaan begin 14^e eeuw tegen ridderorden als bijvoorbeeld de Tempeliers koesterde. Feit is dat in Amsterdam het Antonietenklooster met bijbehorend hospitaal nooit

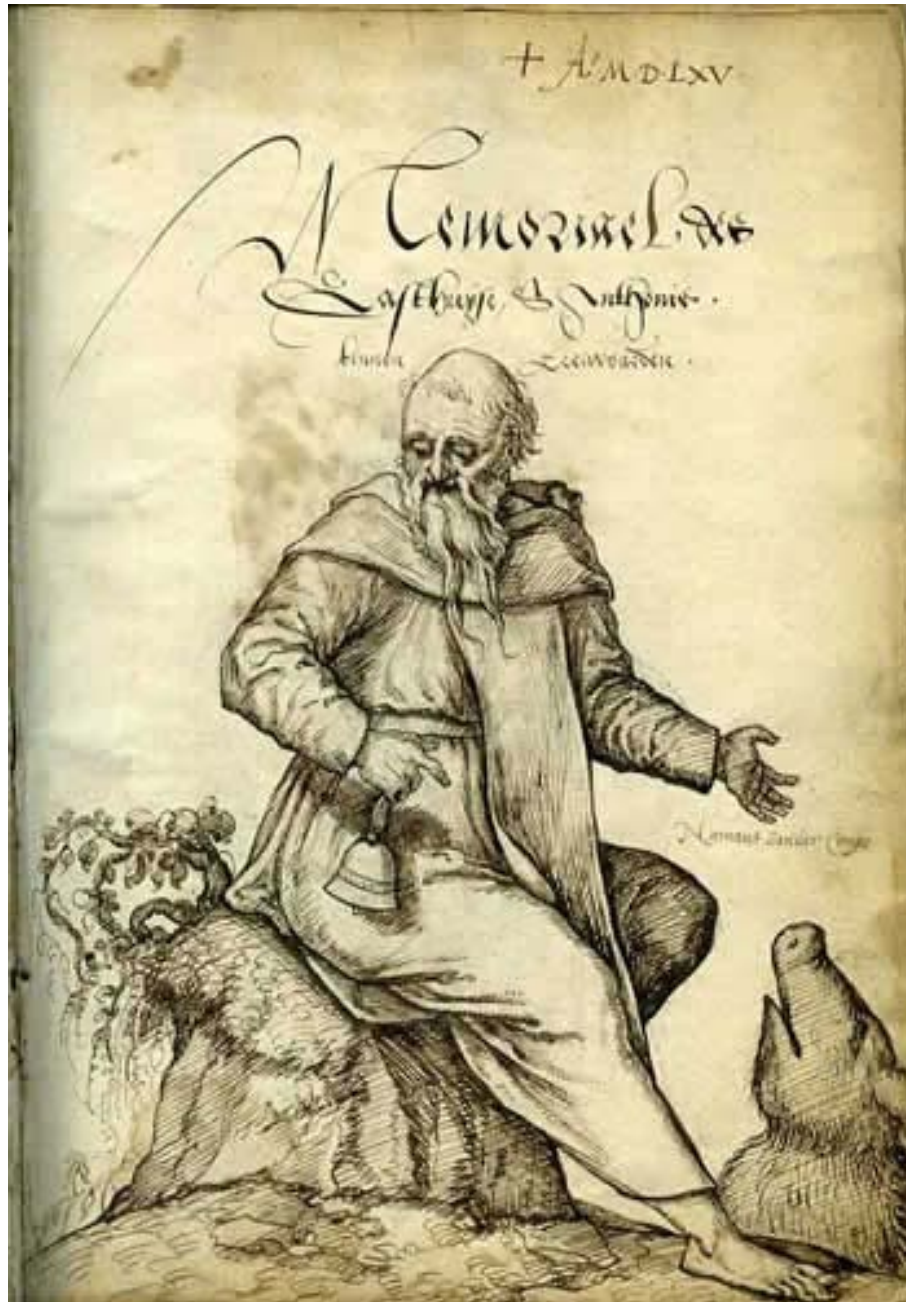

als klooster gekend is, maar sec als gasthuis. Als in 1429 de patiënten van het Sint Joriskasthuis er naar toe moeten verhuizen heet het opeens Sint Nicolaaskasthuis en wordt het door een broederschap gedreven, mogelijk het St. Nicolaasgilde? Daarna gaat het Leprozenhuis heten en lijkt elke band met Sint Anthonius verdwenen. Alhoewel..., de inlaagdijk die na de Allerheiligenvloed (1170) of de Sint Nicolaasvloed (1196) ver landinwaarts gelegd werd en waaraan het gasthuis lag heette eeuwen Sint Anthoniesdijk en kennen we een stuk daarvan vandaag niet nog steeds als Antoniesbreestraat? En beeldde De Lairese Anthonius niet als beschermheilige van het Leprozenhuis af in monnikspij, vergezeld door rondscharrelende varkens?

Fabeltje?

We kunnen dit verhaal niet afsluiten zonder wederhoor. De officiële bronnen, de oorkonden-ridders achter hun bureau in het stadsarchief, geven aanleiding tot een heel ander verloop van de geschiedenis van het gasthuis. We kennen bij Amsterdam wel een gasthuis speciaal voor besmettelijk zieken, namelijk het Sint Joriskasthuis tussen Rokin en Kalverstraat in het laatste blok tussen Maison de Bonneterie en V&D. Toen dat grondgebied tussen 1425 en 1450 binnen de stad getrokken werd moesten die melaatsen opnieuw buiten de stad geplaatst worden. Dat werd een ruilhandeltje met het Sint Nicolaaskasthuis; de proveniers die daar huisden verdwenen naar het Sint Joriskasthuis binnen de omwalling en de melaatsen naar “ons” gasthuis aan de dijk, dat toen nog buiten de stad en zelfs op de grens van de ‘stadsvrijheid’ van 100 gaarden lag. Toch heette die dijk toen al Sint Anthonieszeedijk en het gasthuis was bewijsbaar al sinds 1402 beter bekend als het Sint Antoniesgasthuis.

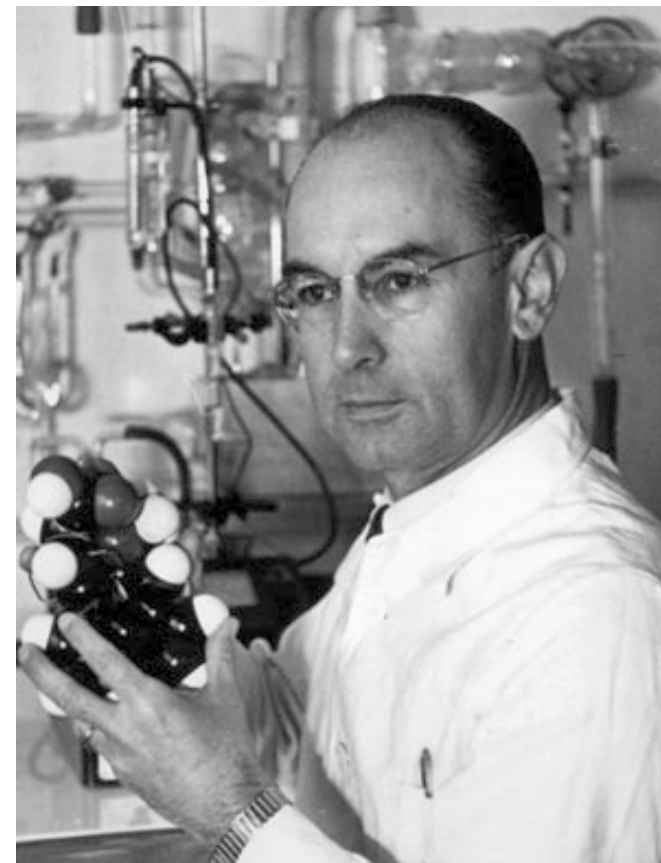
Dat zal te maken hebben met – om te beginnen – de wijd verbreide geschiedenis van het werk der Antonieten voor melaatsen en andere huidaandoeningen als het ergotisme, zoals eerder omschreven. Ten tweede was daar het charter van 1387, uitgevaardigd door hertog Albrecht van Beieren (toen de landsheer), waarin het weiden van varkens op de zeedijk tussen Amsterdam en Muiden verpacht werd. Die varkens moesten dan wel “geringd” zijn (door de neus!) om te voorkomen dat zij door in de aarde te wroeten het dijklichaam zouden vernielen. Ten derde, en dat om in verband met het voorgaande het misverstand compleet te maken, de onhebbelijke gewoonte van de Amsterdammer om te profiteren van de ontheffing die de vier “scharrelvarkens” van het Leprozenhuis genoten en vrij mochten foerageren op de dijk. Die paar varkens waren gemarkeerd door een afgesneden oor en een bel om de nek en dat was makkelijk te kopiëren voor de gewiekste Amsterdammer. Aangenomen mag worden dat het spoedig zwart zag van Anthoniusvarkens en toen dat er wel erg veel werden zijn er nogal wat geconfisqueerd en ten gunste van de gasthuizen geslacht.

Een typisch kip-ei verhaal. Wat was nu eerst? Is de dijk genoemd naar het werk der Antonieten en hun kloosterhospitaal op de dijk of naar het fabeltje dat bij de varkens hoorde?

Spannend postscriptum

In de 17^e eeuw ontdekte men de ziekteverwekker van ergotisme, de zwam in de vorm van een hanenspoor aan de roggearen. In de 19^e eeuw werd onderzoek gedaan naar het hoe van de aandoening en leerde men ergotisme tussen allerlei andere dermatologische aandoeningen te onderscheiden. In de 20^e eeuw vond men de werkstof die verantwoordelijk was voor de vergiftiging, het lysergzuur-diathylamide, en hoe deze stof in de medische praktijk ook een nuttig geneesmiddel kon zijn. In 1943 lukte het Albert Hofmann in Basel de stof synthetisch aan te maken zonder de schadelijke bijwerkingen die ‘moederkoren’ had. Het LSD was uitgevonden!

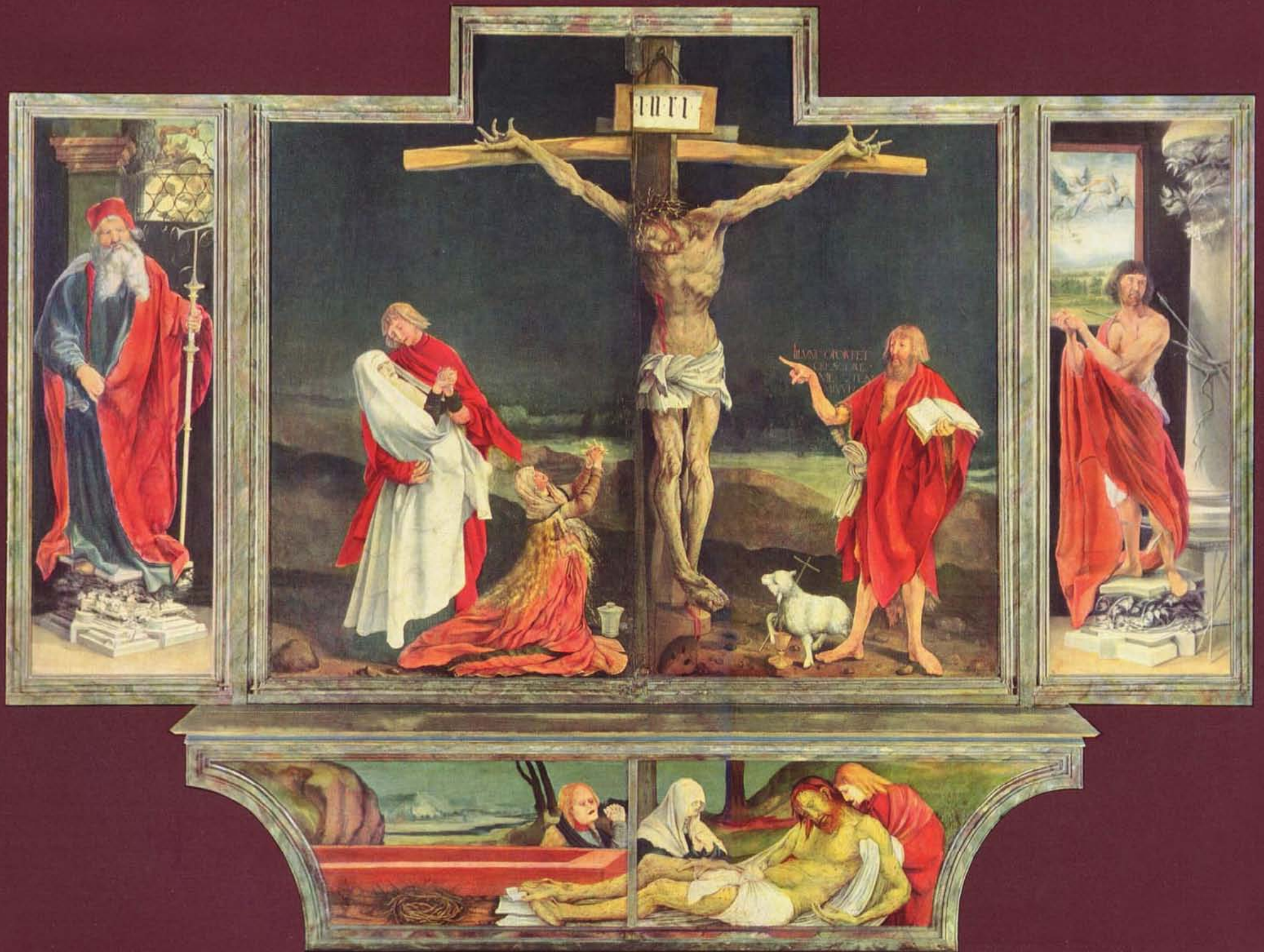

<http://www.adolphus.nl/xus/antonius.html>
<http://www.adolphus.nl/xus/antonivuur.html>

Detail uit het Isenheimer altaar van Matthias Grünewald

Zie voor volledig altaarstuk:

*http://de.wikipedia.org/wiki/Isenheimer_Altar
en voor één van de drie aanzichten (met op het linkerluik
de heilige Anthonius) de volgende pagina.*

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

